О. Ю. ВІЛКОВА

Olena Yu. Vilkova

КОНСТРУКТИВНІ ТА ДЕСТРУКТИВНІ ВІЯВИ ГЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ

Аналізуючи трансформаційні процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві загалом та їхній вплив на гендерну картину, варто зазначити, що гендерну картину сучасного суспільства важко визначити як однорідну та чітко структуровану, вона характеризується полярними гендерними стереотипами, появу і функціонування яких спричинили економічні, політичні, культурні зміни суспільств, що трансформуються. Відповідно, характер функцій цих гендерних стереотипів не завжди можна однозначно визначити як конструктивний чи деструктивний, оскільки їхні вияви можуть бути як позитивними, так і негативними за своїми наслідками для суспільства в цілому та його членів, зокрема.

Сучасна гендерна картина, виявляючи як конструктивний, так і деструктивний характер функцій гендерних стереотипів сьогодення потребує пошуків стратегій оптимізації цього характеру відповідно до необхідності адекватного сприйняття нової реальності та потреби у нових суб'єктах цієї реальності. Враховуючи потреби сучасного суспільства та можливості соціологічної науки, можна зробити висновок про існування *наукової проблеми*: в умовах модернізації українського суспільства, необхідності ефективного уп-

равління соціальними процесами, виявилось, що накопичений досвід та теоретична розробка питання характеру функцій гендерних стереотипів і його впливу на сучасне суспільство є недостатніми, а це означає неможливість розробки теорії ефективного управління суспільством; неадекватною є рефлексія щодо гендерних проблем в сучасному українському суспільстві.

На початку 90-х років ХХ ст. гендерний підхід починає розвиватися і в країнах СНД, найбільшого поширення гендерні дослідження набули в Росії: розробляється тематика гендерного аналізу різних аспектів інтелектуальної та соціальної діяльності (В. Успенская, В. Тимохін, А. Тьомкіна, А. Посадська, Н. Римашевська, Г. Сіласте, Є. Здравомислова). У більшості робіт і російських, і українських дослідників розглядаються окремі аспекти становища жінки у суспільстві, такі як: сучасні проблеми жіночої зайнятості та інтеграція жінок в систему ринкових відносин (роботи Л. Ржаніцевої, Г. Сіласте, Т. Мельник, Є. Бузницька); питання зміни соціального статусу жінки в сучасному суспільстві та її участь в політиці; ролі жінки в сучасній родині (Г. Сіласте, Є. Здравомислова, Н. Лавріненко, О. Івашенко, В. Зленко,

Ю. Галустян, Є. Бузницька), процеси самоідентифікації в гендерному аспекті та питання соціокультурного потенціалу жінок аналізуються в роботах Є. Авраамова, Н. Захарова, С. Балабанова, Л. Бондаренко, Т. Клименкової, Є. Ярської-Смирнової, С. Павличко, В. Агєєвої, Н. Чухим.

Оскільки характеристики функцій гендерних стереотипів не достатньо досліджена у вітчизняній соціології, то необхідним є звернення до робіт не лише соціологічних але й соціально-психологічних, які присвячені аналізу такого психологічного та соціального явища як стереотип. А саме аналіз робіт В. Агєєва, Л. Бондаренко, Т. Віноградової, І. Грошева, О. Коврікової, А. Меренкова.

Гендерний стереотип є явищем культурного порядку та формується під впливом історичних умов. Гендерний стереотип має соціальну природу, є продуктом соціально-культурних норм та очікувань. Такі характеристики змінюються з часом та залежно від країни її культурного, економічного, політичного, ідеологічного середовища. Гендерні стереотипи засвоюються в процесі соціалізації, через систему розподілу матеріальних цінностей та влади, моральні норми та приписи, що існують в суспільстві на конкретному історичному проміжку. Гендерний стереотип виконує ряд функцій, які притаманні соціальному стереотипу загалом. Функція соціальна – у соціології виступає як поняття, що відбиває детерміновану залежність між об'єктами різного статусу, різних класів, видів і груп, між частиною і цілим; виконання тим чи іншим об'єктом певної соціальної ролі; здійснення певного призначення, довгострокової мети або завдання з досягненням певних результатів, заданої сукупності наслідків, які забезпечують корисність, необхідність, сталість існуючого об'єкта*.

Тобто, соціальні функції гендерного стереотипу як соціального явища є нейтральними за своїм характером. Але, ос-

кільки конкретні гендерні стереотипи набувають свого змісту відповідно до вимог часу: культурних, економічних, політичних, ідеологічних умов, то нейтральні за змістом функції гендерного стереотипу, зі змінами у соціальному устрої суспільства, можуть набувати різного забарвлення у межах від конструктивного до деструктивного.

Задля доведення подібної гіпотези варто звернутися до аналізу конкретних гендерних стереотипів через їх функційні характеристики та визначити як у різні історичні періоди (дореволуційні часи, часи радянського суспільства та пострадянські часи) змінювався характер тієї чи іншої функції гендерного стереотипу із врахуванням трансформацій, що відбувались із змістом самого стереотипу.

Вказані історичні проміжки найбільш придатні для подібного аналізу, оскільки саме в ці періоди відбувались значні перетворення в соціальній системі, державному устрої, що призводили до зміни умов існування представників різних гендерів, формування відмінних гендерних ідеалів та ролей. Зміни та перетворення в системі гендерних відносин, що відбувались упродовж існування людського соціуму знаходять своє відображення у гендерній картині сучасного суспільства. Під якою розуміється впорядкована, відносно однорідна та внутрішньо пов'язана сукупність ідеалів, орієнтацій, установок у яких знаходиться відображення соціокультурна диференціація статей.

Стрижнем цієї єдності і виступають соціальні функції гендерних стереотипів, які пронизують різні сфери гендерної картини та містять в собі цілісне ставлення, через носіїв стереотипних уявлень, до соціокультурної специфіки статей.

Гендерний стереотип як складне соціальне явище виконує наступні функції: підтримка ідентифікації особистості та групи – регулятивна функція; передача досвіду щодо взаємодії представників різних гендерів від покоління до покоління

* Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник. К., 2002. С.413.

ня – трансляційна функція; засвоєння та збереження знань, досвіду, норм, цінностей щодо представників власного та іншого гендеру, включення індивіда до системи соціальних зв'язків і відносин, які так чи інакше детермінуються прийнятим у суспільстві гендерним розподілом – соціалізаційна функція. Гендерний стереотип сприяє утворенню ієрархічної структури суспільних відносин, тобто виконує стратифікуючу функцію. Гендерний стереотип регулює процес передачі та обміну інформацією між представниками різних гендерів та соціальною системою загалом – комунікативна функція. Гендерні стереотипи, як основа гендерної ідентифікації та самоідентифікації, спонукають індивіда до гендерного самовиховання та саморегуляції.

Таким чином, гендерні стереотипи засвоюються та конструюються через систему соціалізації, розподілу праці й культурні норми, вони детермінують гендерні ролі та ідеали, що існують у суспільстві, а характер їх функційних характеристик набуває забарвлення в залежності від того чи реалізується та чи інша функція гендерного стереотипу в умовах конкретного суспільства із притаманними йому ознаками та запитам.

Ситуація, яку має змогу спостерігати та аналізувати авторка не лише в українському просторі, але й поза його межами, зайвий раз доводить, що стереотипи – закладені самою природою, сформовані під впливом багатьох культурних, економічних, соціальних передумов не варто розуміти занадто спрощено, наголошуючи лише на їхню недоречність за сучасних темпів розвитку та прогресу. Варто наголосити, що гендерні стереотипи закріплюють існуючі гендерні розбіжності і подекуди стають перепорою до змін стану справ у сфері гендерних відносин. Водночас гендерні стереотипи сприяють створенню організованої моделі соціальних відносин між жінками та чоловіками, яка визначає їхні соціальні відносини в основних інституціях суспільства, характеризує їх спілкування і взаємодію на рівні повсякденних відносин.

Оскільки гендер трактується як один із базових вимірів соціальної структури суспільства, який разом з іншими соціально-демографічними та культурними характеристиками організовує соціальну систему, а гендерний стереотип є одним із основних елементів творення гендеру та груповим за формою виникнення та рівнем розповсюдження феноменом, то розгляди його варто саме у подвійності його прояву: конструктивному та деструктивному.

І в найбільш загальному теоретичному плані можна зробити висновок щодо критеріїв конструктивності та деструктивності соціального явища гендерного стереотипу.

Говорячи про конструктивний вияв гендерного стереотипу варто зазначити наступні аргументи:

По-перше, гендерний соціальний стереотип є носієм суспільної традиції, її діяльним субстратом, він виступає найважливішим стабілізатором існування людської спільноти, стабілізатором, в якому закладається, закріплюється та передається досвід як окремої людини, так і досвід цілих генерацій стосовно взаємовідносин статей.

Гендерний стереотип є груповим стереотипом, тобто він виникає в процесі пошуку варіантів реалізації тих способів взаємодії із зовнішнім соціальним середовищем, які перш за все забезпечують існування спільноти в конкретних соціальних умовах. При цьому відбувається усереднення уявлень про те, що є найкращим для вирішення тих чи інших проблем збереження спільноти. Тобто враховується потреби більшості, оскільки саме її відтворення забезпечує збереження роду. Відповідно штучна руйнація об'єктивно створених стабілізаторів – гендерних стереотипів призведе (залежно від інтенсивності руйнування) або до підсилення ентропійних процесів у суспільному житті, або до постійного повернення до старого, до стагнації.

По-друге, наявність програми в гендерній картині суспільства, яку забезпечує існування гендерних стереотипів, є

важливим фактором для відтворення соціального організму, оскільки вона закладає ту внутрішню активність соціального організму, яка забезпечує його збереження. Стереотипи, які покликані сприяти відтворенню соціального організму, мають являти собою чітко визначену систему реакцій як на впливи зовнішнього соціального середовища, так і на соціальні модернізаційні трансформації, що відбуваються всередині конкретного суспільства. Наявність гендерних стереотипів сприяє створенню саме такої соціальної системи, носії якої взаємодіють із всім тим, що забезпечує їх (носіїв) відтворення.

Гендерний стереотип перш за все спрямований на повторення вже відомих моделей співіснування двох статей, оскільки може забезпечити ефективну взаємодію у подібній до колишніх умов ситуації. Звісно, при цьому гендерний стереотип ігнорує ті зміни в об'єкті взаємодії, які в цілому не заважають здійсненню наміченого. Але вирішується основне завдання, пов'язане із забезпеченням можливості самої активності соціального суб'єкта обох гендерів, а не пасивного реагування на різні соціальні зміни.

По-третє, в гендерному стереотипі фіксується минуле, спрямоване у майбутнє, оскільки він готує соціального суб'єкта до тих умов життя, які були визначальними для буття пращурів. В цьому проявляється особливість гендерного стереотипу – забезпечити повною мірою відтворення всього цінного, що було набуто у процесі становлення конкретного суспільства. Якщо певні гендерні стереотипи існують у сучасному суспільстві, то це може означати, що ті зміни які не зафіксувались у соціальних нормах і досвіді та не змінили ряд стереотипних уявлень, були не настільки значущими, щоб забезпечити здатність стереотипу до самознищення.

По-четверте, гендерні стереотипи забезпечують соціальне відтворення гендерної свідомості на рівні індивідів, яка підтримує засновану за ознакою статі со-

ціальну структуру. Втілюючи в своїх діях очікування, які пов'язані з їхнім гендерним статусом, індивіди конституують гендерні відмінності й одночасно, зумовлені ними системи панування і владарювання, а це в свою чергу дозволяє уникнути гострих соціальних конфліктів між представниками різних гендерів.

По-п'яте, в кожному соціальному суб'єкті закладена потреба у розвитку, ця потреба реалізується лише через свідому діяльність індивіда, гендерні стереотипи в цьому процесі впливають на ціннісні орієнтири та програми поступової зміни того, що відтворюється. В цих програмах вже відбувся певний відбір тих варіантів, які дають позитивні результати, тому реалізація потреби розвитку соціального суб'єкта з меншою мірою вірогідності дає протилежні очікуваним результати. Отже, наявність у соціального суб'єкта низки стереотипів зменшує небезпеку отримання негативних наслідків у процесі реалізації потреби розвитку.

Таким чином, гендерні стереотипи відіграють важливу роль у процесі пізнання та розвитку, підтримки цілісності соціальної системи, створюють умови для гендерної ідентифікації та саморегуляції, їх існування має об'єктивну природу. А механічне заперечення стійкої системи гендерних стереотипів призведе до формування нового за старими стереотипами, які є алгоритмом соціальної практики, тим самим сприяючи появі стереотипів нових, мало чим відмінних у своєму призначенні від тих, які відкидаються. І все ж не варто приписувати гендерним стереотипам виключно конструктивну роль, наслідки деструктивного вияву гендерних стереотипів є досить помітними зокрема і в сучасному українському суспільстві. Найвиразніше це проявляється в наступних явищах: подвійна завантаженість жінки (робота в професійній сфері та домашня праця); насильство стосовно жінок, особливо в сім'ї; заниження оцінки результатів праці жінок, а відповідно й оплати порівняно з чоловіками за однакового рівня освіти тощо*.

* Київ і кияни: соціологічні хроніки незалежності. К., 2000. С.316–330. ; Матеріали Державного комітету статистики України. К., 2003. С.36–40.

Однією з причин подібної ситуації є саме деструктивний вияв гендерного стереотипу. Модернізацію суспільства з переходом до егалітарних принципів статевих взаємин не можна відокремлювати від зазначених проблем гендерного плану.

Деструктивний вияв гендерного стереотипу полягає в тому, що:

По-перше, гендерні стереотипи в суспільстві функціонують як стандартизовані уявлення щодо моделей поведінки і рис характеру, які відповідають поняттям “чоловіче” та “жіноче”. Така категоричність може зашкодити розвитку нових явищ, які з’являються в суспільстві, що трансформується (перехід до ринкової економіки, поява нових можливостей для самореалізації, необхідність власної активності задля досягнення будь-якої мети тощо). Гендерний стереотип – це перш за все сприйняття, оцінка людиною статі та поширення на неї характеристик статевої групи шляхом застосування загальних характеристик щодо представників обох гендерів, без достатнього врахування можливих відмінностей всередині кожного гендера. Такий ефект гендерного стереотипу призводить до гендерно означених відмінностей у зв’язку з політико-соціальними проблемами статі, специфікою їх виявів за ринкових умов, стосовно можливостей реалізації особистості як фахівця, лідера, політичного діяча тощо.

По-друге, гендерні групові стереотипи спрямовані перш за все на досягнення необхідних умов існування для більшості та нерідко потребують достатньо багато зусиль та часу для досягнення передбачених за їхньої реалізації надбань. При цьому представник певного гендеру буває змушений підпорядкувати власні інтереси колективному, незважаючи на особистісні позастатеві якості та переконання. Якщо індивід ступає на шлях заперечення власного гендеру, як такого, що закріплений у суспільному досвіді та практиці, то він почасти визнається маргіналі-

зованою особистістю, що позбавляє його/її можливості ефективного функціонування у соціумі.

По-третє, відтворення гендерних стереотипів у незмінному вигляді може здійснюватися на протязі тривалого часу у різних індивідів та спільнот. При чому, чим стійкішими є гендерні стереотипи цілей та установок соціального суб’єкта, тим менше у нього можливостей для розвитку та саморозвитку. А така ситуація, оскільки гендерний стереотип є груповим явищем, призводить до уповільнення прогресивних перетворень в соціумі, які так чи інакше торкаються життєтворчості обох гендерів та їхньої взаємодії.

По-четверте, наявність гендерного стереотипу стосовно того, що є публічною та приватною сферою призводить до замовчування антисоціальних, протиправних дій. Прикладом такого деструктивного вияву гендерного стереотипу є те, що офіційна статистика враховує лише невелику частину всіх випадків зґвалтування та насильства в родині, оскільки “сором” пов’язаний з цими явищами, відлякує як жінок, так і чоловіків від судового процесу з притаманним йому публічними свідченнями та розголосами.

По-п’яте, соціальні очікування відносно певної статі, формують у жінок та чоловіків соціально схвалюваний стиль поведінки. Патріархатна культура сформувала гендерний стереотип стосовно жінки, як істоти, пріоритетною сферою діяльності якої є родина*, відповідно соціум не вимагає від жінки професійних досягнень та кар’єрного просування, як гаранта підвищення свого соціального статусу. Такий вияв гендерного стереотипу спричинює інфантилізацію жінок, справляє руйнівний вплив на самоусвідомлення жінки та її самооцінку, що фіксують дані соціологічних досліджень**. А як наслідок, неможливість адекватного входження жіночого суб’єкту до нових соціальних процесів та перетворень.

* Див.: Київ і кияни: соціологічні хроніки незалежності. К., 2000. С.322.

** Див.: Маслюк Н.В., Ярская-Смирнова Е.Р. Гендер и социальная структура. Саратов, 2000. С. 26–44.

Таким чином, оцінка ролі гендерного стереотипу має дуалістичний характер. З одного боку, гендерні стереотипи призводять до викривлення та спрощення соціального середовища, заважають його адекватній оцінці, обмежують поведінку особи низкою гендерних ролей та очікувань. З іншого боку, варто зважати на конструктивні вияви гендерного стереотипу, які

полягають у впорядкуванні та систематизації інформації про нову реальність та суб'єктів цієї реальності у суспільстві, що трансформується. Без наявності у індивідів низки стереотипних уявлень їм довелося б детально інтерпретувати кожен новий факт, явище, а це б значно уповільнило суспільні перетворення та процес набуття нового досвіду.

-
1. Київ і кияни: соціологічні хроніки незалежності. К., 2000.2. Маслюк Н. В., Ярская-Смирнова Е. Р. Гендер и социальная структура. Саратов, 2000.3. Матеріали Державного комітету статистики України. К., 2003.
 4. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник. К., 2002.

Подано до редакції 02.06.2004

Abstract. Gender stereotypes are to be seen as social phenomenon, considering the mechanisms of their development. This phenomenon has a number of functions rather neutral in nature. However gender stereotypes acquire new contents under the influence of contemporary cultural, economic, political and ideological conditions. Thus social shifts in society inevitably change the content and nature of gender stereotypes that may play both constructive and destructive role.